

Ігор Коляда

доктор історичних наук, професор
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Київ, Україна), kolyada.i.a.1968@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК ТА ІМПЕРСЬКИЙ САНОВНИК: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН М. КОСТОМАРОВА ТА КИЇВСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО ГУБЕРНАТОРА І. ФУНДУКЛЕЯ

У статті в контексті просопографічного дослідження здійснено спробу проаналізувати й охарактеризувати історію взаємин між молодим ученим-істориком та київським цивільним губернатором І. Фундуклем, виокремити періоди в історії цих взаємин, проаналізувати суспільно-політичні та особистісні чинники, що визначали їх характер; розкрити оцінки особистості І. Фундукля М. Костомаровим та оцінки молодого вченого імперським чиновником, з'ясувати роль І. Фундукля у справі кирило-мефодіївців, уникнувши ідеологічної та політичної кон'юктури.

Ключові слова: *просопографія, цивільний київський губернатор, громадсько-політична діяльність, Кирило-Мефодіївське братство, суспільно-політичні та особистісні чинники, імперська влада, український рух.*

Микола Костомаров (1817–1885) – громадський діяч, історик, публіцист, автор багатотомного видання «Російська історія у життєписах її найголовніших діячів», дослідник соціально-політичної і економічної історії Росії та України, яку він називав Південною Руссю і Південним краєм. У Миколі Костомарові вдало поєдналися вчений, мислитель і майстер слова, що забезпечило йому не лише одне з перших місць серед російських і українських істориків, але й широку популярність серед читачів¹. Питання ж взаємин між М. Костомаровим та представ-

¹ Коляда І. А., Главацкій М. В., Кириєнко А. Ю. Николай Костомаров. Харьков: Фолио, 2016. С. 2.

никами імперської чиновницької системи є важливим у дослідженні життя та діяльності Миколи Івановича, зокрема в просопографічному контексті, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Одним із аспектів цієї проблеми є історія взаємин М. Костомарова з київським цивільним губернатором І. Фундуклеєм.

Новизна заявленої теми зумовлена її практично не розробленістю в науковій літературі. Досі поза увагою дослідників перебуває ця сторінка наукової спадщини видатного харківського вченого. Так, окреслена проблема частково висвітлюється у студіях О. Гончар², В. Ковалинського³ І. Коляди⁴, Ю. Пінчука⁵.

Важливими дослідженнями з проблеми взаємин між київським цивільним губернатором І. Фундуклеєм та М. Костомаровим є матеріали, вміщені в енциклопедичних та довідкових виданнях. Зокрема, в енциклопедичному довіднику «Микола Костомаров: віхи життя та творчості»⁶ висвітлено основні етапи творчого та життєвого шляху Миколи Івановича, розглянуто твори вченого, періодичні та неперіодичні видання, в яких він публікував свої студії, найважливіші населені пункти, місцевості та регіони, пов'язані з біографією науковця, окреслено сфери і напрями його діяльності.

Досліджуючи питання історії взаємин між М. Костомаровим та І. Фундуклеєм основним джерелом є епістолярій, спогади, щоденники: К. Яновський «Воспоминания о Н. И. Костомаро-

² Гончар О. Т., Зоць Т. М. Штрихи до біографії Миколи Костомарова та його родини // Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 186–193.

³ Ковалинский В. Меценаты Киева. 2. изд., испр. и доп. Киев: Кий, 1998. 523 с.

⁴ Коляда И. А., Главацкий М. В., Кириенко А. Ю. Указ. соч.

⁵ Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. 608 с.

⁶ Смолій В., Пінчук Ю., Ясь О. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ, ст. і заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Вища шк., 2005. 543 с.

ве»⁷, М. Костомаров «Исторические произведения. Автобиография»⁸, М. Ге «Киевская первая гимназия в сороковых годах»⁹, М. Лесков «Умершее сословие (Из юношеских воспоминаний)»¹⁰, Г. Вашкевич «Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове»¹¹, «Спогади про Т. Шевченка»¹², «Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861»¹³, «Кирило-Мефодіївське товариство»¹⁴.

Світогляд та громадянська позиція видатного вітчизняного вченого історика, громадського діяча і письменника Миколи Івановича Костомарова сформувалися на Слобожанщині, де він народився 4 (16) травня 1817 р. та де після закінчення Харківського університету й здобуття наукового ступеня магістра розпочав наукову, літературну та націокультурну діяльність. Згодом він домігся службового призначення до Київського навчального округу, яке він пояснював своїм прагненням по-

⁷ Яновський К. П. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. XXII, спр. 441, 4 арк.

⁸ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. В. Замлинский; Примеч. И. Бутича. 2-е изд. Киев: Либідь, 1990. 735 с.

⁹ Ге Н. Киевская первая гимназия в сороковых годах // Сборник в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира. Санкт-Петербург, 1895.

¹⁰ Лесков Н. Умершее сословие (Из юношеских воспоминаний) [Електронний ресурс] Режим доступу: http://dugward.ru/library/leskov/leskov_umershee_soslonie.html

¹¹ Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киевская старина. 1895. № 4. С. 34–62.

¹² Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. Бородіна і М. Павлока; передм. В. Шубравського. Київ: Дніпро, 1982. 547 с.

¹³ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. Київ, 1982. 432 с.

¹⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко. Київ: Наукова думка, 1990.

бувати у тих місцях, які б дозволили йому вивчення історії України, зокрема доби Б. Хмельницького¹⁵.

Наприкінці вересня 1844 р. Микола Костомаров погодився обійняти посаду старшого вчителя історії Рівненської гімназії, а вже 13 жовтня 1844 р. приступив до виконання своїх обов'язків. Рівненська гімназія була типовим середнім навчальним закладом для хлопчиків. В архівних документах є спогади про М. Костомарова-вчителя його колеги К. Яновського, який викладав у Рівненській гімназії математику у ті ж роки. Характеризуючи вчителя історії, автор вказує, що «Микола Іванович не був схожий на інших вчителів історії: своєю палкою, живою та ясною мовою він захоплював учнів, не дивлячись на те, що викладав свій предмет значно ширше, ніж у підручниках того часу»¹⁶.

К. Яновський стверджує, що М. Костомаров був дуже вимогливий до якості знань і «за найменшу помилку у відповіді на запропоноване запитання він у більшості випадків ставив учневі оцінку “0”, водночас за одну позитивну відповідь – дві оцінки “5”»¹⁷. На опитування учнів педагог витрачав півгодини кожного уроку (у той час на один урок відводили 1 год. 30 хв). За вказаний час Микола Іванович встигав опитати більшу частину вихованців, тому всі вони старанно готувалися до занять. Таким чином, відзначає автор спогадів, він досягав своїм викладанням блискучих результатів: під час іспитів його учні чудово відповідали на екзаменаційні питання, а також вміло передавали хід історичних подій прекрасною зв'язною мовою¹⁸. Пізніше М. Костомаров в «Автобіографії», згадуючи вчителя математики К. Яновського, пише що був у товариських стосунках з ним¹⁹. Це дає змогу припустити, що мемуарист добре знав колегу, тому його спогади можуть слугувати цінним історичним джерелом.

¹⁵ Коляда І. А., Главацкий М. В., Кириенко А. Ю. Указ. соч. С. 45.

¹⁶ Яновський К. Указ. соч. Арк. 1–2.

¹⁷ Там само. Арк. 3.

¹⁸ Там само. Арк. 4.

¹⁹ Костомаров Н. Указ. соч. С. 465.

2 серпня 1845 р. директор Рівненської гімназії Петров одержав від М. Юзефовича повідомлення за № 4014 від 31 липня 1845 р. про переведення Костомарова на вакансію старшого учителя історії до 1-ої гімназії у Київ. Рішення було прийнято 28 червня 1845 р. і наприкінці літа 1845 р. М. Костомаров переїздить до Києва. Микола Іванович продовжує учителювання на посаді викладача історії відомої 1-ої чоловічої київської гімназії. Умови, у яких навчалися вихованці гімназії, характер і зміст їхніх занять, своєрідність відпочинку описав у своїх мемуарах її колишній учень відомий художник-передвижник М. Ге («Київська перша гімназія в сорокових роках»²⁰). Він полишив і спогад про Миколу Івановича: «Микола Іванович Костомаров, – пише М. Ге, – був найулюбленішим вчителем усіх гімназистів. Не було жодного учня, котрий не слухав би його розповідей з російської історії»²¹. «Колишній учень особливо наголошував на досконалості знань історика, на тому, якими цікавими були уроки. М. Ге називає уроки «духовним святом». Далі він пише, що Миколу Івановича любили і поважали, тому «вчилися в нього з захопленням і радістю»²². М. Ге зауважував, що такі ж позитивні враження в учнів М. Костомаров викликав, викладаючи у київському жіночому Зразковому пансіоні Де-Мельян, в якому він почав читати загальну і російську історію із серпня 1845 р. У пансіоні він знайомиться зі своєю майбутньою нареченою і дружиною – Аліною Крагельською²³. Штрих до портрету Костомарова-педагога знаходимо також у мемуарах В. Мордовцевої (дочки одного з приятелів М. Костомарова, яка з дитинства була знайома з вченим). Розповідаючи про мотиви виникнення взаємної симпатії між А. Костомаровою (тоді Крагельською) і М. Костомаровим, вона писала: «Спочатку вона (Аліна – *І. А.*) зацікавила його, як

²⁰ Ге Н. Указ. соч.

²¹ Там само. С. 59.

²² Там само. С. 58.

²³ Пінчук Ю. Вибрані студії... С. 96.

непересічна учениця, а вона зацікавилась ним, як блискучим викладачем»²⁴.

28 травня 1846 р. ректор університету св. Володимира, ординарний професор астрології В. Ф. Федоров звернувся до Ради університету з пропозицією затвердити на посаді викладача російської історії М. Костомарова. 4 червня 1846 р. на засіданні Ради університету йшлося про балотування М. Костомарова на посаду ад'юнкта по кафедрі російської історії. В архівах зберігся протокол його результатів, який засвідчує, що Микола Іванович одержав 16 виборчих бюлетенів «за» і жодного – «проти». Це підтверджує лист з канцелярії Кнівського навчального округу за № 4604 від 19 серпня 1846 р. до Ради університету, який, до речі, також перепроводжував диплом М. Костомарова на ступінь магістра. На листі є його власноручна розписка про одержання диплома²⁵. Микола Іванович неодноразово відзначав, що це був один з найсвітліших і пам'ятних днів у його житті – початок його короточасної професорської кар'єри. Рада Кнівського університету св. Володимира затвердила його ад'юнктом кафедри російської історії²⁶. Мемуари В. Мордовцевої дозволяють скласти уявлення про М. Костомарова – університетського викладача і лектора. «Як професор, – згадує В. Мордовцева, – він чарував і захоплював слухачів своєю блискучою, палкою мовою. Ерудиція його була величезна, завдяки його надзвичайній пам'яті, яка дивувала всіх. Він пам'ятав суцільні сторінки з прочитаного – все і серйозне, й незначне до найменших подробиць. Він умів визнавати свої помилки, на що небагато людей здатні»²⁷.

Кнівський період життя та діяльності М. Костомарова хоч і короточасний, але став ключовим як у його професійній

²⁴ Пінчук Ю. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. Київ: Вища школа, 2005. С. 99.

²⁵ Пінчук Ю. Вибрані студії... С. 98.

²⁶ Коляда І. А., Главацкій М. В., Кириєнко А. Ю. Указ. соч. С. 54.

²⁷ Пінчук Ю. Вибрані студії... С. 80.

кар'єрі, так і життєвому шляху. Перебування М. Костомарова в Києві позначене його участю в роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка збирала й видавала історичні документи. Вона діяла з 1843 р. з ініціативи ректора Кнівського університету св. Володимира професора М. Максимовича і за сприянням київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Бібікова та з дозволу міністра внутрішніх справ при канцелярії генерал-губернатора²⁸. За спогадами випускника та викладача Київського університету св. Володимира Олександра Романовича-Славатинського, у період перебування Д. Бібікова на посаді київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора «история с археологией поистине были модными науками: ими увлекалось и киевское чиновничество, и киевский бомонд, ими волей-неволей увлекалось польское дворянство. Все взапуски бросились на поиски в крае памятников старины»²⁹. Розповідаючи через 50 років після роботи у Київській комісії для розгляду давніх актів, О. Левицький так згадував про любителів та ентузіастів вивчення історії краю: «К числу таких любителей старины принадлежал прежде всего ближайший сотрудник Д. Бибикова по управлению краем Н. Писарев, назначенный председателем новоучрежденной Комиссии. С ним мог поспорить в этом пристрастии Фундуклей»³⁰.

Перше засідання Київської археографічної комісії відбулося 8 грудня 1843 р., на якому серед вибраних 11 почесних членів був і київський цивільний губернатор – Іван Іванович Фундуклей³¹.

Іван Іванович Фундуклей народився 13 листопада 1804 р. у Петербурзі. Його батько, грек за національністю, був підприємцем, який наприкінці XVIII ст. переселився до Росії з Константинополя. Фундуклей-старший служив прикажчиком у Єли-

²⁸ Коляда И. А., Главацкий М. В., Кириенко А. Ю. Указ. соч. С. 56–57.

²⁹ Ковалинський В. Указ. соч. С. 16.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

саветграді, згодом тримав там тютюнову крамничку й магазин, не доїдав, на всьому заощаджуючи й «наживаючи капітал». Разом з іншими, такими ж новоявленими «капіталістами», заводів винним відкупом в Одесі. Поступово Фундуклей-батько став найбагатшою людиною Новоросійського краю. Він володів кількома заводами й тисячами десятин землі. Іван Фундуклей, хоч і був сином багатія, виховувався у спартанському дусі й все життя був аскетом. Освіту Іван-молодший отримав у домашніх умовах, у жодному навчальному закладі не навчався і досить рано, будучи ще семирічним хлопчиком, вступив на державну службу при Комітеті міністрів, а в 1831 р. І. Фундуклей переїхав до батька в Одесу, де прожив шість років, виконуючи обов'язки чиновника з особливих доручень при Новоросійському та Бессарабському генерал-губернаторі графі М. Воронцові. З цієї досить високої в чиновній ієрархії посади і починається просування І. Фундуклея по службі. У 1837 р. Фундуклей отримує чин надвірного радника й дворянський титул, 1838 р. займає посаду віце-губернатора Волинської губернії, а 12 квітня 1839 р. іменним указом імператора Миколи II призначений на посаду київського цивільного губернатора³². На всіх високих посадах, що їх він займав упродовж свого віку, дивував людей поєднанням досвіду, особистої простоти та щедрості до нужденних. Заробітної платні посадовець не брав. Фундуклей видавав належні йому кошти як доплати чиновникам своєї канцелярії, аби ті не брали хабарів.

Коли старий Фундуклей помер, син став власником величезних коштів, які зумів примножити. До батьківських володінь він приєднав скляний завод під Чигирином, цукровий завод, що виробляв 78 тис. пудів цукру на рік, та куплену в графа Воронцова частину маєтку в Гурзуфі, що давала 7 тис. цебер виноградного вина щорічно.

Київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков дізнався, що в Житомирі з'явився чиновник-мільйонер, та відразу почав клопотати про його нове призначення. У 1839 р.

³² Сборника дипломных гербов российской дворянства, невнесенных в общий гербовник. Часть 15. С. 37.

Фундуклей зайняв почесне місце київського цивільного губернатора. Київська губернія як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії виникла при першому розділі Московської держави на губернії 18 грудня 1708 р. Губернське правління було введено указом 7 листопада 1775 р., а за указами від 16 та 18 вересня 1781 р. Київську губернію реформовано в намісництво. Відповідними указами від 30 листопада, 12 та 31 грудня 1796 р. замість Брацлавської губернії затверджено нову Кнївську, причому придніпровська частина колишньої Київської губернії відійшла до тодішньої Малоросійської, 1802 р. поділеної на Чернігівську та Полтавську. Такий поділ зберігався до 1925 р.

Перебуваючи на посаді кнївського цивільного губернатора І. Фундуклей зарекомендував себе, як дієвий адміністратор та «господарник». І. Фундуклей приділяв увагу поліпшенню побуту ув'язнених, жертвував гроші лікарням, школам, дитячим притулкам, на різноманітні добродійні заходи, сприяв розвитку освіти, зробив великі пожертви на влаштування першої у Російській імперії жіночої гімназії в Києві, яка відкрилася 1860 р. й отримала назву Фундуклеївської³³. Російський письменник Микола Лесков характеризував його так: «Знаменитий свого роду багатій та добра, лагідна людина». І дійсно, коли Фундуклей прогулювався з улюбленим собачкою київськими вулицями, він поводився не по-губернаторському скромно, намагався бути непомітним та нікому не завдавати турбот. Але городяни легко впізнавали його представницьку фігуру в довгому ватяному пальті під парасолькою та з симпатією проводжали поглядами поважного добрягу»³⁴. Крім адміністративної діяльності І. Фундуклей, активно займався пошуком, зберіганням, описом місцевих старожитностей. Як людина освічена і небайдужа, він цікавився минулим Києва, зокрема археологічними розкопками, які набули тоді великої популярності. Так,

³³ Федорова Л. Д. Фундуклей Іван Іванович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 340.

³⁴ Лесков Н. Указ. соч.

київський цивільний губернатор подарував власну колекцію, яка складалася з 537 археологічних знахідок із Київської губернії Музею мистецтв і старожитностей (підпорядковувався Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів)³⁵, а серед видань, які були підготовлені коштом і за безпосередньою участю київського цивільного губернатора варто назвати такі ґрунтовні праці як: «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847), «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848), «Статистическое описание Киевской губернии» (1852). Він залучив до цієї роботи М. Максимовича, С. Крижанівського, М. Грабовського, Д. Журавського та інших учених, чиновників, громадських діячів. 10 вересня 1880 р. газета «Киевский листок» писала про роль у виданні та краєзнавчих дослідженнях краю І. Фундукля: «Это сочинение [мається на увазі «Статистическое описание Киевской губернии» І. Фундукля – І. К.] издано уже тридцать лет тому, назад, но мы смело можем сказать, что подобного добросовестного, дельного и богатого самыми разнообразными статистическими, этнографическими, экономическими данными труда и до настоящего времени нет в русской литературе. Кто знаком с трудностями подобных работ тот оценит всю энергию, знания и ум, необходимые для такого громадного дела. Таким образом, кроме своего значения как администратора, высококачественного человека и благотворителя, И. Фундуклей имеет полное право считаться и одним из выдающихся наших учених»³⁶.

Таким чином, будучи почесним членом Київської археографічної комісії І. Фундуклей, став активним співробітником і своєю високою посадою підтверджував значимість її роботи.

До участі у роботі Київської археографічної комісії було залучено відомих наукових і культурних діячів, зокрема закликано до співпраці П. Куліша, П. Лукашевича, А. Метлинського, Д. Зубрицького. З 1845 р. у її роботі брав участь Т. Шевченко. З 1846 р. активним членом-співробітником цієї комісії стає

³⁵ Федорова Л. З історії музеїв Києва XIX - початку XX ст. // Краєзнавство, 2011. № 1. С. 221.

³⁶ Киевский листок. 1880, 10 сентября.

М. Костомаров. Його діяльність у ній розпочалася з підготовки до видання «Літопису С. Величка», рукопис якого передав до комісії професор Московського університету М. Погодін. Але завершити цієї справи йому однак не довелося. Миколу Івановича заарештували в справі Україно-слов'янського товариства³⁷.

Саме у період участі М. Костомарова у діяльності Київської археографічної комісії відбулося його знайомство з київським цивільним губернатором І. Фундуклеєм³⁸. Є достатньо причин стверджувати, що у І. Фундуклея склались приязні стосунки з М. Костомаровим і Т. Шевченком. Вони завжди були бажаними гостями в губернаторському будинку, що знаходився на розі вулиць Інститутської і Єкатеринської (нині це вул. Липська). О. Кониський, біограф та друг Т. Шевченка, так характеризував київського цивільного губернатора: «губернатор Фундуклій, людина освічена, щедра і сам письменник. У його теж збиралися письменники і інші освічені кияни, а між ними бував і Шевченко. І скрізь Шевченка шанували...»³⁹. Не меншою повагою користувався у київського цивільного губернатора І. Фундуклея молодий університетський професор М. Костомаров, який, як відмічає мемуарист, «користувався безмежною симпатією, викликану не лише його талантом та знаннями з історії, а й відкритістю, що відчувалася в кожному його слові» і неодноразово бував у будинку губернатора⁴⁰. Так, київський цивільний губернатор доручив молодому університетському вченому-історичу рецензування своєї праці «Обозрение Киева в отношении к древностям»⁴¹.

40-ві роки XIX ст. – це був час, коли окремі ентузіасти, бажаючи зберегти для нащадків пам'ятки української культури, почали збирати історичні документи, народні пісні й перекази. На підставі зібраного створювали перші праці з історії України,

³⁷ Пінчук Ю. Вибрані студії... С. 100.

³⁸ Смолій В., Пінчук Ю., Ясь О. Вказ. праця. С. 507.

³⁹ Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. Київ, 1991. С. 214.

⁴⁰ Вашкевич Г. Указ. соч. С. 42.

⁴¹ Смолій В., Пінчук Ю., Ясь О. Вказ. праця. С. 507.

досліджували традиції українського народу. Патріотичні почуття поєднувалися при цьому з ідеями європейського романтизму, який спонукав зацікавлення народною культурою. У рамках захоплення молодих інтелектуалів народною культурою розгорнулася боротьба за мову. «Філологічні бунтівники», як назвали їх згодом історики, першими збагнули, що народна мова є одним із головних чинників становлення модерної нації.

У січні 1846 р. група київських славістів (професор Київського університету Микола Костомаров, вчитель з Полтавщини Василь Білозерський, службовець канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак) складають коло однодумців, яке оформлюється як «Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія». Крім них, до організації мали причетність: письменник, автор української абетки Пантелеймон Куліш, поет і художник Тарас Шевченко, педагог і журналіст Микола Савич, поет-перекладач Олександр Навроцький, етнограф-фольклорист Панас Маркович, педагог Іван Посяда, поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андрузький, педагог Олександр Тулуб, педагог Дмитро Пальчиков. За підрахунками вчених з товариством підтримували зв'язки близько 100 осіб. Товариство проіснувало до березня 1847 р. Сам М. Костомаров спочатку мріяв про організацію чисто наукового легального слов'янського товариства, але згодом, під впливом товаришів, зробився навіть автором найважливіших ідеологічних документів Братства – його «Статуту», «Правил», прокламацій та агітаційного твору під назвою «Книги битія українського народу»⁴².

«Из кружка малороссов выделились и сгруппировались несколько лучших студентов около профессора русской истории, еще молодого человека Костомарова; цель этого кружка была народно-литературная: изучение основательное рядом с русской историей – истории Малороссии, народных обычаев, нравов, преданий, поэзии. Конечно, к этому кружку примыкал вышедший из народа профессор живописи Киевского университета Шевченко, известнейший из поэтов, писавших на малороссий-

⁴² Пінчук Ю. Вибрані студії... С. 100.

ском языке, а также несколько членов Киевской археографической комиссии. У студентов этого кружка имелись нецензурные стихотворения Шевченка, каковы, напр., «Сон», «Кавказ», «Якби ви знали, паничі» и т. д. ...Полиция, имея уже от поляков полный список запрещенных стихов Шевченка, желала захватить подлинную его рукопись для обвинения его и, чтобы ближе ознакомиться с членами кружка, подослала к ним сыщика-студента, некоего Петрова... Ночью в номера казеннокоштных студентов философского факультета I отделения явилась компания, состоящая из жандармского полковника, полицмейстера, чиновника особых поручений, генерал-губернатора и помощника попечителя округа М. Юзефовича, члена археографич. комиссии, сочувственно относившегося к костомаровскому кружку... Отыскали стихи Шевченка у студента 4 курса Посяды, у студента 2 курса Андрусского и что-то подозрительное у студента Тулуба – и посадили всех под арест в аудиторию № 7 ...Костомаров хотя и был встревожен арестом Посяды и Андрусского, но полагал, что это случилось по какому-нибудь другому поводу, а не за литературные занятия; ...перед вечером готовился к венцу с любимой девушкой... Костомаров был арестован и увезен в крепость в тот момент, когда надевал перчатки, готовясь ехать в церковь венчаться. Спустя несколько дней Шевченко, Костомаров, Посяда и Андрусский увезены были в Петербург...»⁴³.

Цілком слушно, на наш погляд, відмічає сучасний відомий український філософ М. Попович: «Перебільшувати роль «Кирило-Мефодіївського товариства» як нелегальної організації було однаково вигідно як царській таємній поліції, так і тим авторам, для яких уся історія є історією або боротьби класів, або визвольних змагань. Незважаючи на те, що негласний союз було створено із статутом, текстом на зразок програми, таємним членством, мета цього союзу була радше ідеологічною, ніяких спроб організувати політичний переворот ця спілка за своїм

⁴³ Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр., опущені з цензурних мотивів при виданні 1890-х рр. // Україна. 1924. № 3. С. 85–87.

складом і характером не могла ставити. З легкої руки О. Кониського, який без будь-яких підстав заявив, ніби товариство налічувало близько сотні членів, набула поширення думка про надзвичайну розгалуженість і законспірованість товариства, підхоплена пізніше істориками-марксистами»⁴⁴.

Після завершення слідства по Кирило-Мефодіївському товариству граф О. Орлов подав доповідну записку імператору, як слушно відмічає М. Попович, що містила досить точні оцінки слов'янофільського та українського руху з позицій самодержавства⁴⁵.

У доповідній царю граф О. Орлов вказував: «Цей напрямок, з одного боку, вельми важливий, він може зміцнити самостійність і силу народу, з іншого – породжує джерело внутрішніх колівань, бо як владні племена піклуються про встановлення своєї народності, так рівно піклуються про це племена підвладні: поляки хочуть бути поляками, малороси малоросіянами... Всі вони не змовники, не зловмисники і захоплюються тільки: слов'янофіли модним напрямком наук, а українофіли палкою любов'ю до своєї батьківщини, але уряд повинен вжити певні заходи обережності як щодо слов'янофілів, щоб вигуки їх про приєднання до Росії іноземних слов'ян не викликали невдоволення сусідніх держав, що володіють слов'янами, так і особливо проти українофілів, бо думки останніх про відновлення народності їх батьківщини можуть повести малоросіян, а за ними і інших підвладних Росії до бажання існувати самобутньо»⁴⁶. Загальний висновок графа О. Орлова звучав так: «Украино-славянское общество св. Кирилла и Мефодия было не более как ученый бред трех молодых людей. Учредители его Гулак, Белозерский и Костомаров по самому положению ученых людей в свете, конечно, были не в состоянии ни вовлечь в свое общество военных или народ, ни сделаться скоро причиною

⁴⁴ Попович М. Нарис історії культури України. Київ: «АртЕк», 1998. С. 336–338.

⁴⁵ Там само. С. 339.

⁴⁶ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 3. С. 306.

восстания. Но вред от них мог произойти медленный и тем более опасный...»⁴⁷.

А ось, як сам Микола Іванович Костомаров згодом описав цю подію: «В пятницу на Пасхе вечером я ездил в университет и дал экзекутору деньги для освещения церкви на время моего венчания, которое, должно было совершиться в предстоящее воскресенье. Возвратившись оттуда домой и напившись чаю, я отправился в свою спальню, но не успел раздеться, как вошел ко мне помощник попечителя учебного округа Юзефович и сказал: «На вас донос, я пришел вас спасти; если у вас есть что писанного, возбуждающего подозрение, давайте скорее сюда». За свои бумаги в кабинете мне нечего было бояться, но я вспомнил, что в кармане моего наружного пальто была черновая полуизорванная рукопись того сочинения о славянской федерации, которую еще на Святках я сообщил для переписки Гулаку. Я достал эту рукопись и искал огня, чтобы сжечь ее, как вдруг незаметно для меня она очутилась в руках моего мнимого спасителя, который сказал: «*Soyuz tranquille*, ничего не бойтесь». Он вышел и вслед за тем вошел снова, а за ним нахлынули ко мне губернатор, попечитель, жандармский полковник и полицеймейстер. Они потребовали ключей, открыли мой письменный стол в кабинете, и попечитель, увидя в нем огромный ворох бумаг, воскликнул: «*Mon Dieu! il faut dix ans pour déchiffrer ces brouillons*» («Мій боже! Знадобиться десять років, щоб розшифрувати всі ці карлючки» (фр.)). Потом забрали мои бумаги и, завязавши их в потребованные простыни, опечатали кабинет, вышли из моей квартиры и велели мне ехать вместе с ними. Я едва успел подойти к матери, поцеловать ее оледеневшую от страха руку и сказать «Прощайте». Я сел в дрожки вместе с полицеймейстером Галяткиным. Меня привезли на квартиру губернатора и сказали: «Вы знаете Гулака?». Знаю, отвечал я. «Он сделал на вас донос, явился в III Отделение Собственной Его Величества Канцелярии и представил рукопись, в которой излагалось о будущем соединении славян». Я не знаю этой рукописи, сказал я. Но черновая рукопись, взятая у

⁴⁷ Там само. С. 68.

меня помощником попечителя, предстала предо мною в обличение моих слов: улыка была налицо. Меня отправили в Подольскую часть и посадили в отвратительной, грязной комнате, поместивши меня с двумя полицейскими солдатами. Через день, в воскресенье утром, полицеймейстер Галяткин вошел ко мне и, злобно потирая руки, сказал: «Каково тут вам, г. профессор, не совсем удобно? Оно было бы приятнее дома с молодой женой». Частный пристав Подольской части обращался со мною добродушнее и принимал во мне сердечное участие. Вечером в воскресенье меня повезли в закрытом экипаже на мою квартиру, где я простился с матерью и невестою. Сцена была раздирающая: мне неожиданно приходилось ехать в неведомый путь и на неведомую судьбу в то самое время, когда, по моему ожиданию, должно было происходить в церкви мое венчание. Затем я воротился в часть: немедленно меня посадили на перекладную и повезли в Петербург»⁴⁸.

А. Костомарова (Крагельська) у своїх спогадах відмічає важливий факт, що Микола Іванович «не считал своих «затей» не только преступными, но и секретными, почему и носился со своей мечтой о Кирилло-Мефодиевском обществе единения славян: он говорил о нем при губернаторе Фундуклее, при попечителе и помощнике попечителя учебного округа, при товарищах и при студентах»⁴⁹.

Такі свідчення А. Костомарової (Крагельської) підтверджуються і думками самого М. Костомарова, оскільки в організаційному відношенні товариство не мало чіткої структури, а кількість членів якого, за різними, інколи суперечливими, свідченнями та інтерпретаціями, була дуже різною. М. Костомаров не задовго до своєї смерті відмічав, що «тайного общества со всеми его атрибутами: выборами, председателем, секретарями, членскими взносами, отчетами – не существовало»⁵⁰. Разом з тим у період досудового слідства М. Костомаров не міг збагнути

⁴⁸ Костомаров Н. Указ. соч. С. 481.

⁴⁹ Костомаров Н. Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. [и с предисл.] В. Котельникова. Москва: Задруга, 1922. С. 64.

⁵⁰ Коляда И. А., Главацкий М. В., Кириенко А. Ю. Указ. соч. С. 61.

причину звинувачень, що стосувалися існування Кирило-Мефодіївського товариства. Так, під час допитів М. Костомаров відповідав: «...не вважаю його [мається на увазі Кирило-Мефодіївське товариство – *І. К.*] существовавшим когда-либо иначе как только в предположении, которое не сбылось и ему не сбыться; ...это общество только обговорено, но до реальных действий ему... еще далеко»⁵¹. Пізніше, розуміючи чого вимагають від кирило-мефодіївців, Микола Іванович написав у своїх нових свідченнях, що хоча йому здавалося «что нельзя назвать обществом беседу трех человек, но если нужно назвать его таким образом ради того, что оно было как бы в зародыше, то я назову его таким образом. Я изменил свое прежнее показание, тем более что оно было написано под влиянием сильного нравственного потрясения и, как находили мои судьи, имело в себе невольное противоречие. Затем мне делали вопросы относительно колец с именем Кирилла и Мефодия, найденных у меня, Гулака и Белозер-ского. Я объяснил, что это не имело никакого отношения к предполагаемому обществу и кольца надеты были только в знак памяти просветителей славянства»⁵².

Якою ж була участь київського цивільного губернатора І. Фундуклея, який ще нещодавно, користувався «його безмежною симпатією, викликаною не лише його талантом та знаннями з історії»? І ось тут є певні суперечності в оцінках дій імперського чиновника сучасниками подій та істориками. За свідченням А. Костомарової (Крагельської) (нареченої, а з 1875 р. дружини Миколи Івановича), Фундуклей разом з пані Залеською (директорка жіночого пансіону, в якому викладав історію М. Костомаров) намагався попередити вченого про очікуваний обшук, але не зміг цього зробити⁵³. Так, І. Фундуклей відправив до М. Костомарова «чиновника с просьбой пожаловать к нему “по важному делу”»⁵⁴, але «Николай Иванович объяснил себе желанием губернатора напомнить о необходимости окончить

⁵¹ Там же. С. 70.

⁵² Там же. С. 71.

⁵³ Смолій В., Пінчук Ю., Ясь О. Вказ. праця. С. 507.

⁵⁴ Костомаров Н. Автобиография Н. И. Костомарова. С. 64.

труд «Пойду после свадьбы» – решил Николай Иванович, не предчувствуя и не предугадывая истинной причины приглашения губернатора»⁵⁵ – пізніше згадувала А. Костомарова (Крагельська), посилаючись на слова самого Миколи Івановича.

О. Кониський, проаналізувавши розвиток подій у справі «Україно-слов'янського товариства», робить дещо суперечливий висновок, що «від часу доносу до часу ревізії і у Юзефовича, і у Фундуклія був цілий місяць; коли б дійсно хто з них щиро бажав остерегти Костомарова, так часу не бракувало. Очевидно, що і той, і сей не гадали про застереження; а щодо Юзефовича, так зараз буде знати, що не в його інтересі було остерегати свого приятеля; а навпаки, він попильновав оплутати Костомарова, зрадити його, видати і пагубою його вислужитись перед урядом». О. Кониський у своїй «Хроніці» зазначає: «Після допиту Фундуклій стояв за те, щоб закинути Костомарова в фортецю, доки повезуть його в Петербург; але комендант на те не згодився. Тоді професора університету повели серед ночі під вартою на Подол і тут закинули в «кутузку», темну, сиру і незвичайно брудну хату, де сидять, звичайно, в арешті п'яниці та злодії»⁵⁶. Проте сучасні дослідники зауважують, що О. Кониський, володіючи не повною інформацією щодо донесення студента Петрова, не врахував того, що І. Фундуклей вперше дійзнається про існування Кирило-Мефодіївського братства та арешт його членів – 28 березня 1847 р., і відразу намагався повідомити М. Костомарова.

І хоча у деякій сучасній науково-популярній літературі й побутує думка, що арешт членів Кирило-Мефодіївського товариства – це «чорна пляма» на репутації кнівського цивільного губернатора⁵⁷. Проте варто зауважити, що І. Фундуклей попри своє шанобливе ставлення до особи молодого науковця, будучи

⁵⁵ Там же. С. 65.

⁵⁶ Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський... С. 233.

⁵⁷ Анисимов А. Иван Иванович Фундуклей [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://gorodkiev.info/ivan-ivanovich-fundukley/>; Складенко В, Евминова С., Іовлева Т., Мирошникова В. Пятдесят знаменитих чудаков. Харьков: Фолио, 2007. С. 446.

вищою посадовою особою у краї виконував розпорядження вищих інстанцій. Цивільний губернатор І. Фундуклей мав виконати розпорядження київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Бібікова від 22 березня 1847 р. про обшук, арешт і допит учасників Кирило-Мефодіївського товариства. Серед них М. Костомарова, Т. Шевченка та ін.⁵⁸

З огляду на це, варто, напевно, справедливо погодитися з думкою самого М. Костомарова, який вважав І. Фундуклея порядною людиною і серйозним дослідником-краєзнавцем⁵⁹.

Після арешту кирило-мефодіївців київський цивільний губернатор І. Фундуклей є виконавцем розпоряджень та постанов вищої імперської влади в Україні щодо вилучення та заборони видання праць кирило-мефодіївців, зокрема М. Костомарова. 7 липня 1847 р. І. Фундуклей видав розпорядження земським ісправникам і городничим вилучити «Кобзар» Т. Шевченка та твори інших учасників Кирило-Мефодіївського товариства: «Государь император высочайше повелеть соизволил: напечатанные сочинения: Шевченка – «Кобзарь», Кулиша – «Повесть об украинском народе», «Украина» и «Михайло Чарнышенко», Костомарова – «Украинские баллады» и «Ветка» – запретить и изъять из продажи... При сем присовокупляю, что г. м[инистром] н[ародного] пр[освещения] предписано по цензурному ведомству не дозволять впредь перепечатывать означенные сочинения новым изданием»⁶⁰.

Разом з тим, Аліна Крагельська, яка одружилася з М. Костомаровим лише у 1875 р., назвала цивільного губернатора у своїх спогадах «добрейшим человеком»⁶¹, який, враховуючи рівень розголосу та уваги з боку найвищих імперських сановників до справи «Україно-слов'янського товариства», все ж таки видав у квітні 1847 р. «вдове капитана Татьяне Костомаровой и жене коллежского асессора Анели Мазуровой с дочерью Алиной Кра-

⁵⁸ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії... С. 96.

⁵⁹ Ковалінський В. Указ соч. С. 18.

⁶⁰ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії... С. 150.

⁶¹ Костомаров Н. Автобиография Н. И. Костомарова. С. 49.

гельською» паспорт на 6 місяців для проїзду у Петербург, де перебував під слідством М. Костомаров⁶².

Таким чином, в історії взаємин українського історика, етнографа, письменника М. Костомарова та київського цивільного губернатора І. Фундуклея варто виокремити такі етапи: перший – особистісно-професійний упродовж 1846–1847 рр., пов’язаний з культурно-освітньою та громадською діяльністю М. Костомарова у Києві; другий – чиновничо-бюрократичний (офіційний), після арешту М. Костомарова у справі «Україно-слов’янського товариства», коли І. Фундуклей, як очільник краю, забезпечував виконання розпоряджень щодо М. Костомарова. При цьому варто зазначити, що дії останнього не можуть засуджувати чи критикувати, зважаючи на ідеологічну та політичну кон’юктуру. Київський цивільний губернатор І. Фундуклей діяв у рамках закону та повноважень і відповідальності, яку на нього було покладено, як державного службовця. Це розумів і сам М. Костомаров, говорячи про І. Фундуклея, як про «порядну людину».

Ihor Koliada

Doctor of Historical sciences (Dr. hab. in History),
Professor, National Pedagogical University of M. P. Drahomanov
(Kyiv, Ukraine), kolyada.i.a.1968@gmail.com

**UKRAINIAN HISTORIAN AND IMPERIAL DIGNITARY:
TO THE HISTORY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN
M. KOSTOMAROV AND KYIV CIVIL GOVERNOR
I. FUNDUKLEI**

In the article in the context of prosopographical study was accomplished the attempt to analyze and describe the history of relations between the young scholar-historian and the Kiev civil governor I. Fundukleia, to highlight the periods in the history of these relationships, to perform social, political and personal factors, which determined their character, reveal personality assessment I. Funduklei by M. Kostomarov and evaluation of the young scientist Imperial official, to clarify the role of I. Funduklei in the

⁶² Смоліт В., Пінчук Ю., Ясь О. Вказ. праця. С. 507.

case of Cyril and Mefodiy fraternity, avoiding ideological and political conjuncture.

Key words: *prosopography, Kyiv civil governor, social and political activity, Cyril and Mefodiy fraternity, social, political, and personal factors, imperial power, Ukrainian movement.*

REFERENCES

1. Kotel'nykova, V. (Ed.) *Avtobyohrafiya N. Y. Kostomarova*. Moscow: Zadruga. [In Russian].
2. Anysymov, A. (n. d.) Ivan Ivanovich Fundukley. Retrieved from: <http://gorodkiev.info/ivan-ivanovich-fundukley/>
3. Vashkevich, H. (1895). Iz vospominaniy o Nikolae Ivanoviche Kostomarov. *Kievskaya starina*, (4), 34–62. [in Russian].
4. He, N. (1895). Kievskaya pervaya himnaziya v sorokovukh hodakh. *Sbornik v pol'zu nedostatochnikh studentov universiteta Sv. Vladimira*, 52–65. Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Honchar, O. & Zots, T. (2013). Shtrykhy do biohrafii Mykoly Kostomarova ta ioho rodyny. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 186–193. [in Ukrainian].
6. Hlyz, I., Butych, M. & Franko O. (Comps.) (1990). *Kyrylo-Mefodiivs'ke tovarystvo* (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Kovalynskyy, V. (1998). *Metsenaty Kieva*. Kiev: Kyy. [in Russian].
8. Kolyada Y., Hlavatskyy M. & Kyryenko A. (2016) *Nikolay Kostomarov*. Khar'kov: Folio. [in Russian].
9. Konys'kyi, O. (1991). *Taras Shevchenko-Hrushivs'kyi: Khronika ioho zhyttia*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
10. Kostomarov, N. (1990). *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya (2th ed)*. (V. Zamlynskyi Ed.). Kyiv: Lybid'. [in Russian].
11. Leskov, N. (n.d.) Umershee soslovye (Iz yunosheskikh vospominaniy). Retrieved from: http://dugward.ru/library/leskov/leskov_umershee_soslonie.html [in Russian].
12. Pinchuk, Yu. (2012). *Vybrani studii z kostomarovoznavstva*. Kyiv: Instytut ukrains'koi arkheohrafii ta dzhereloznnavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Pinchuk, Yu. (2005). *Memuary pro Mykolu Kostomarova hrafyni Kateryny Yunhe, Nadii Bilozers'koi, Aliny Kostomarovoi: Istoriohrafichni narysy z dodatkom spohadiv Oleksandry Kulish, Viry Mordovtsevoi ta statti Ol'hy Bahaliy*. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].
14. Popovych, M. (1998). *Narys istorii kul'utry Ukrayiny*. Kyiv: "ArtEk". [in Ukrainian].
15. Sklyarenko, V., Evminova, S., Yovleva, T. & Miroshnikova, V. (2007). *Pyatdesyat znamenitykh chudakov*. Khar'kov: Folio. [in Russian].
16. Snolii, V., Pinchuk, Yu. & Yas, O. (2005). *Mykola Kostomarov: Vikhy zhyttia i tvorchosti: Entsykl. dovid*. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].

17. Borodina, V. & Pavliuka, M. (Comps.) (1982). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
18. Kyryliuka, Ye. (Comps.) (1982). *Taras Shevchenko: Dokumenty ta materialy do biohrafiyi. 1814–1861*. Kyiv: Vuscha osvita. [in Ukrainian].
19. Fedorova, L. (2013). Funduklei Ivan Ivanovych. (V. Smolii, Ed). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.10, p. 340). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
- Fedorova, L. (2011). Z istorii muzeiv Kyieva XIX – pochatku XX st. *Kraieznavstvo*, 1, 115–128.